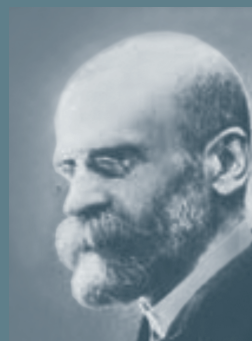
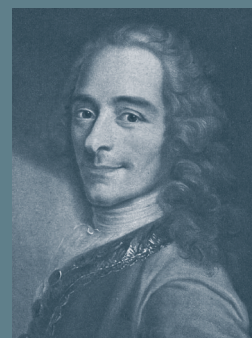
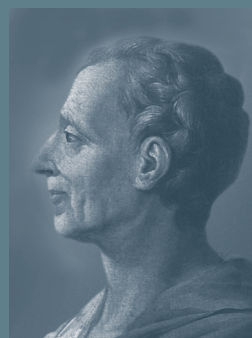

Príspevky k dejinám *francouzske* *filozofie spolecnosti*

Ivana Holzbachová

OPERA UNIVERSITATIS MASARYKIANAE BRUNENSIS
FACULTAS PHILOSOPHICA

SPISY MASARYKOVY UNIVERZITY V BRNĚ
FILOZOFICKÁ FAKULTA

Číslo 397

muni
PRESS

PŘÍSPĚVKY K DĚJINÁM FRANCOUZSKÉ FILOZOFIE SPOLEČNOSTI

Ivana Holzbachová

Masarykova univerzita
Brno 2011

© 2011 Ivana Holzbachová
© 2011 Masarykova univerzita

ISBN 978-80-210-8212-0 (online : pdf)
ISBN 978-80-210-5530-8 (brožovaná vazba)
ISSN 1211-3034

OBSAH

Úvod	7
MONTESQUIEU	
Mezi objektivními a právními zákony	8
I. <i>Montesquieuovo pojetí společnosti</i>	14
II. <i>Uspořádání státu</i>	30
III. <i>Závěr</i>	47
VOLTAIRE	
Pohyb nebo neměnnost?	52
I. <i>Metoda</i>	52
II. <i>Základní pojmy Voltairova pojetí dějin</i>	70
III. <i>Voltairovo pojetí náboženství</i>	86
IV. <i>Voltairovo pojetí společnosti</i>	95
V. <i>Závěr</i>	108
DURKHEIM	
Společnost, věda, náboženství	111
I. <i>Durkheimovo pojetí sociologie</i>	111
II. <i>Společnost očima Emila Durkheima</i>	126
III. <i>Věda a politika</i>	141
IV. <i>Náboženství</i>	146
SEZNAM CITOVANÉ LITERATURY	157
ANGLICKÉ A FRANCOUZSKÉ RESUMÉ	158

ÚVOD

Předmětem této knížky jsou tři významní francouzští myslitelé 18. a 19. století: Ch.-L. Montesquieu, Voltaire a E. Durkheim. Jejich výběr znamená jisté pokračování mého zájmu o proslavenou francouzskou historiografickou školu – Annales. Sami zakladatelé Annales se místy odvolávali na dva z nich, tj. na Voltaira a Durkheima, jako na ty, kdo se zabývali dějinami v jejich širším sociálně-kulturním smyslu. Zajímalo mne tedy, jaké myšlenky v jejich dílech najdu. Montesquieu sice není chápán jako předchůdce školy Annales, avšak číst Voltaira bez jeho velkého současníka se mi nezdálo vhodné. Kromě toho i na Montesquieua se můžeme dívat jako na sociálně politického myslitele, který podle některých patří k předchůdcům sociologie a který v analýze společnosti upozorňoval na prvky, jež byly spíše hlubším podkladem historických událostí. Nepominutelná je jeho zásluha o zavedení pojmu objektivního zákona do společnosti a jejich dějin, která jej vzdáleně spojuje i s Durkheimem.

Vedle tohoto primárního zájmu se v knize – vlastně nechtě – objevil i další motiv, a to byl pohled na určitou část vývoje myšlenky pokroku. V 18. století se tápavě rodila, zápasila o svou existenci, jak se to jeví u Montesquieua, u něhož téměř neexistovala, nebo u Voltaira, který ji sice přijímal, ale váhavě a kolísavě a ke stáru se stále většími pochybnostmi. Ani u Durkheima tato myšlenka se svým optimismem neprorazila a sociolog se spíše zajímal o nebezpečí, kterým se vystavuje moderní společnost.

Přes svou relativně velkou vzdálenost od naší doby patří tedy tyto myslitelé k odkazu minulosti, se kterým jsme se v mnohém nevyrovnali a na který ať už vědomě nebo ne navazujeme. Už jen proto bylo vhodné je znovu připomenout a ponechat pak na čtenáři, zda tato knížka vzbudí zájem i o jeho vlastní četbu jejich děl.

MONTESQUIEU

Mezi objektivními a právními zákony

Charles Louis Secondat baron de la Brède et de Montesquieu (1689–1755) patří bezesporu k často citovaným představitelům francouzského osvícenství a k předchůdcům některých důležitých myšlenek, jimiž se dodnes řídí právní a politické názory. Jeho dílo vzbuzuje stále diskuse a jeho knihy se vydávají.

Uvedme na počátku alespoň některé názory na tohoto významného filozofa.

Ernst Cassirer v práci z roku 1932 věnované osvícenské filozofii¹ označuje Montesquieuovu knihu *O duchu zákonů* za dílo znamenající novou epochu. Podle jeho názoru nebylo pro Montesquieua zkoumání faktů cílem výzkumu, nýbrž pouhou etapou k dosažení opravdového cíle. Montesquieu vytvořil první ideální typ v dějinách. Duch zákonů je teorií typů společenských organizací. Těch se zdá být nekonečně mnoho variant, ale tato mnohost se rozpadá, jakmile přejdeme od jevů k principům. Montesquieu se snaží odhalit vnitřní pravidlo, které ovládá a řídí formy. Už on vyvodil z ideálních typů tvrzení, že všechny základní součásti společnosti jsou spolu těsně spojeny, jsou na sobě vzájemně závislé a jejich vzájemná aktivita závisí na formě celku. Úpadek společnosti podle Montesquieua začíná porušením jejího vnitřního principu. Tyto principy, píše Cassirer, nejsou přísně statické. Ale pokud jde o historický pohyb, nedomnívá se Montesquieu, že je řízen náhodou. Pod chaotickým povrchem se skrývají obecné příčiny, a to morální i fyzické.

Hannah Arendtová v práci z roku 1963² klade Montesquieua mezi literáty [hommes de lettres], kteří se na rozdíl od moderních intelektuálů stahují ze společnosti. Tito lidé nebyli nikdy chudí. Stáhli se z politiky, ale antické myslitele začali studovat právě proto, aby se poučili o institucích: hledali politickou svobodu, ne pravdu. Jejich filozofický přínos je podle Arendtové nicotný a ani jejich politické myšlení není přínosné (o tom by se v Montesquieuově případě dalo pochybovat – I. H.), ale mají velký význam v kontextu revoluce, a to tím, že položili nový důraz na pojem „svoboda“ v souvislosti s veřejnou svobodou. (To na rozdíl od Augustinovy vnitřní svobody, do níž se můžeme utéci.) Pro osvícenské literáty mohla svoboda existovat jen

1 Cassirer, Ernst: *La philosophie des Lumières*. Paris, Fayard 1970, s. 217–221.

2 Arendt, Hannah: *Essai sur la révolution*. Paris, Gallimard 1967, s. 170 a 175–179.

na veřejnosti. Nicméně mnoho z nich, včetně Montesquieua, nechtělo, aby revoluce propukla.

Raymond Aron v knize o etapách sociologického myšlení³ napsané v roce 1967 věnuje Montesquieuovi celkem rozsáhlou kapitolu. Tvrdí o něm, že byl v jistém smyslu poslední z klasických filozofů a první ze sociologů,⁴ že byl stejně sociologem jako A. Comte a že některé partie *Ducha zákonů* jsou modernější než dílo Comtova.⁵ Jeho hlavním dílem byl podle Arona *Duch zákonů* a ten má sociologické zaměření. Montesquieu chtěl učinit historii srozumitelnou. Jevila se mu jako různost mravů, zvyků, myšlenek, zákonů a institucí. Tomu všemu chtěl dát srozumitelný řád, a to 1. odkrytím hlubších příčin a 2. hledáním typů, podle nichž by se různost mravů, zvyků a idejí dala organizovat.⁶ Aron poukazuje na vlivy, které spolupůsobily na vznik tohoto Montesquieuova díla. Až do osmé knihy byl prý inspirován Aristotelem. Byla napsána před cestou do Anglie. Od deváté knihy je inspirací jeho pobyt v Anglii a knihy, které jsou věnovány fyzickým a morálním příčinám, byly pravděpodobně napsány ještě později.⁷

Podle Arona věřil Montesquieu na principy spravedlnosti, které jsou starší než pozitivní zákony a které jsou založeny na pojmech lidské rovnosti a reciprocity. Tyto zákony-příkazy vyplývají z přírody nebo z lidského rozumu. Ústředním problémem interpretace *Ducha zákonů* tedy podle Arona je, co v knize tyto přirozené zákony dělají. Montesquieu by chtěl na jedné straně vysvětlit kauzálně různost pozitivních zákonů a na druhé získat univerzálně platná kritéria schopná zdůvodnit hodnocení institucí. Pro ta je ale obtížné najít místo v deterministické filozofii.⁸

Aron se staví na obranu Montesquieua proti tvrzením, že jeho myšlení je hodně rozporné. Podle jeho názoru Montesquieu sice formuloval velké množství částečných vysvětlení, ale zároveň hledal prostředky, jak tuto rozpornost překonat. A ty našel v pojmu ducha lidu.⁹

A konečně i Aron souhlasí s myšlenkou H. Arendtové, že Montesquieu v žádném případě netoužil po revoluci.¹⁰

Louis Althusser napsal v sedmdesátých letech o Montesquieuovi monografii.¹¹ V ní mj. srovnával Montesquieua s jeho předchůdci,

3 Aron, Raymond: *Les étapes de la pensée sociologique*. Paris, Gallimard 1967.

4 Aron, Raymond: cit. dílo, s. 66.

5 Tamtéž, s. 25.

6 Tamtéž, s. 25–29.

7 Tamtéž, s. 31.

8 Tamtéž, s. 56–58.

9 Tamtéž, s. 64–65.

10 Tamtéž, s. 63.

11 Althusser, Louis: *Montesquieu, la politique et l'histoire*. Paris, P.U.F. 1974.

Hobbesem, Spinozou a Grotiem. Ti navrhli ideu vědy, ale věda v jejich dílech rozpracována není. To, co psali, nebyla teorie skutečných dějin; oni hledali esenci společnosti. Naproti tomu se Montesquieu – stejně jako Newton – soustředil na empirická fakta a snažil se odhalit ne podstaty, nýbrž zákony. I když byl tedy jeho projekt stejný, lišil se od svých předchůdců předmětem i metodou.¹² Lišil se od svých skeptických předchůdců i tím, že nechápal dějiny lidstva jako dějiny omylů. Zároveň si uvědomoval, že pro vědecké zpracování historie je nutné přestat si půjčovat původ dějin z nějakého transcendentního řádu a zbavit se teologických a morálních ohledů.¹³ Podle Althusserova názoru byl „Montesquieu před Marxem bezpochyby první, kdo se pokusil chápat dějiny, aniž jim propůjčil účel..., první, kdo nabídl pozitivní princip pro obecné vysvětlení dějin“,¹⁴ a to nejen statický, nýbrž dynamický.

A na závěr hodnocení ze sborníku, který vyšel už v 21. st.:¹⁵ v něm Bernard Binoche píše, že Montesquieuova kniha *O duchu zákonů* reagovala na krizi historie a právní racionality v první polovině 18. st. Montesquieu vytváří novou vědu, která není ani (jen) o zákonech, mravech a historiích, ale která může být tím vším v jiných okolnostech.

Charles Louis Secondat baron de La Brède et de Montesquieu se narodil v La Brède blízko Bordeaux, kde v letech 1705–1708 vystudoval práva a stal se advokátem. Částečně i pro neshody s otcem odešel do Paříže, odkud se vrátil až 1713, tj. po otcově smrti. Stal se rádcem a později prezidentem Královského soudu (parlamentu) v Bordeaux a členem akademie v Bordeaux. Z té doby je známo několik jeho prací týkajících se fyziky. V roce 1721 vydal v Holandsku *Perské listy*, které měly velký úspěch. V dalších letech svého života žil střídavě v Bordeaux a v Paříži, kde se stal roku 1727 členem Francouzské akademie. Tento život přerušil velkou cestou po Rakousku, Uhersku, Itálii, Německu a Holandsku v letech 1728–1729 a v letech 1729–1731 pobýval v Anglii. V následujících letech pracoval na *Úvahách o příčinách o velikosti a úpadku Římanů* a také na dalších dílech, která však nevyšla. Mimo jiné mezi nimi byla práce zachycující jeho dojmy z anglického pobytu, kterou se však neodvážil vydat také z toho důvodu, že ve Francii způsobily velký rozruch a pozornost cenzury

12 Althusser, Louis: cit. dílo, s. 14–15.

13 Tamtéž, s. 16.

14 Tamtéž, s. 52.

15 Binoche, Bernard: *Montesquieu et la lecture de la rationalité historique* in: *Lectures de l'Esprit des lois (textes réunies et présentés par Céline Spector et Thierry Hoquet)*. Pessac, Preses Universitaires de Bordeaux, 2004 (dále *Lectures*), s. 63.

nedávno vydané Voltairovy Filozofické listy. Od poloviny třicátých do konce čtyřicátých let 18. století pracoval na své stěžejní knize O duchu zákonů, která pak vyšla v roce 1748 v Ženevě a získala obrovský úspěch, ale vzbudila i vlnu kritiky. Boji o uznání díla a o odvrácení jeho cenzurního zákazu bylo zasvěceno konečné období Montesquieuova života. V roce 1750 napsal Obranu Ducha zákonů, kde polemizoval proti výtkám, které mu byly adresovány. Zemřel v Paříži v roce 1755.¹⁶

Domnívám se, že pro Montesquieuovo dílo měly velký význam jeho cesty po Evropě. Ve svých zápiscích z cest, které vyšly poprvé až v roce 1894,¹⁷ jeví Montesquieu velký zájem o umění, malířství, sochařství i architekturu. Jeho popisům jsou věnovány celé stránky, Montesquieu se pokouší načrtnout i některé obecné zásady tvorby výtvarného díla. Ale nemenší díl pozornosti je věnován sociálním otázkám a rozboru hospodářství. Montesquieu se zajímal především o příjmy a výdaje vládců a o možnosti zemědělské a řemeslné výroby a v návaznosti na to obchodu. Někde najdeme i líčení chování lidí; především v obecných charakteristikách (neurozených) občanů jednotlivých států si nebral žádné servítky. Ale nesetkával se na svých cestách jenom s nimi. Vyhledával společnost sobě rovných, setkával se i s panovníky a také s významnými učenci a mysliteli. V jeho poznámkách najdeme připomínku, že si má koupit Vicovu knihu Základy Nové vědy. A. Vantuch uvádí, že ji četl, ale že její princip zaměřený protidescartovsky na pochopení zákonitostí vývoje v čase mu byl cizí.¹⁸ Mezi lidmi, o nichž se Montesquieu ve svých poznámkách z cest zmiňuje jako o svém příteli, je i baron von Stein. Montesquieu ho charakterizuje jako nejlepšího znalce veřejného práva. S Vantuchem lze souhlasit, že se Montesquieuovi nelíbilo ani v Prusku ani na protestantském severu s výjimkou Hanoverska, které ovšem patřilo Anglii. Montesquieu kritizoval pruský militarismus, kterého si v době jeho cest Evropa ještě nevšimla. S větším pochopením se u něj setkala Holandsko, díky jeho způsobu výběru vládců, namítal ovšem, že Holandsko skutečnou vládu vlastně nemá.¹⁹ Obecně mu ovšem nebyl sympatický způsob chování lidí, kteří se živí obchodem – a tato výtky se nevztahovala jen na Holanďany, k nimž se vztahuje následující citát, ale také na Angličany: „Srdce obyvatel, kteří žijí z obchodu, je

16 Tyto údaje jsem čerpala z práce Antona Vantucha: Ch.-L. Montesquieu, zápas o dielo. Bratislava, Pravda 1977, především s. 7–8.

17 Montesquieu, Charles: Voyages. Paris, Arléa 2003, s. 5.

18 Vantuch, Anton: cit. dílo, s. 148.

19 Tamtéž, s. 145–147.

zcela prohnilé; neprokáží vám sebemenší službu, protože doufají, že si ji koupíte.“²⁰

Podívejme se nyní na Montesquieuovu metodu. Uvedu nejprve několik komentářů z pera těch, kdo se Montesquieuem zabývají, pak jeho vlastní poznámky o tom, jakým způsobem je třeba při zkoumání společnosti postupovat.

E. Cassirer chválí Montesquieua za to, že dokázal zacházet se světem empirických faktů i s teoretickým rozbořem „možností“, kam je zařadit.²¹ Althusser jakoby se přel s Aronem o systém v Montesquieuově díle. Althusser, když se ptá, co Montesquieu objevil nového, odpovídá, že to nebyly detaily, nýbrž univerzální principy umožňující porozumění lidským dějinám a všem jejich podrobnostem. Avšak tyto principy se podle Althussera v Montesquieuově díle těžko hledají. Může za to podivná koncepce, tj. řazení kapitol v Duchu zákonů.²² Aron však v Montesquieuově díle systém vidí: Podle něho jde Montesquieu od fyzických příčin k počtu obyvatelstva a odtud ke společnosti ve vlastním smyslu, tj. k souboru věr a způsobů práce. Tím jsou určeny zákony, mravy a způsoby, které dále definuje.²³

Alain Cambier zasazuje Montesquieuovo dílo do širších souvislostí evropského myšlení. Tvrdí, že ve středu Montesquieuových analýz se objevuje dvojí nutnost ukázaná Leibnizem: Před tím, než se objeví zákony formulované politickým suverénem, je třeba, aby existovaly vztahy předurčující charakter spravedlnosti. Kromě toho jsou tyto možné vztahy podřízeny empirickým podmínkám svého uskutečnění a úpravám, které reflektují pozitivní zákony. Tak – na rozdíl od Hobbesa – dochází k omezení suverénovy moci.²⁴ Zabývá se dále možnými analogiemi mezi Newtonovým a Montesquieuovým chápáním vědy. Newton se podle jeho názoru postavil proti Descartovu ideálu jasné a zřetelné intuice a chtěl vycházet z faktů. A Montesquieu měl dobré vědecké a fyzikální vzdělání. Vyhovovala mu experimentální metoda, protože umožňovala kontrolovat myšlení prostřednictvím faktů.²⁵ Avšak, zatímco Newtonův systém ústil do teologie, Montesquieuův zakládá antropologii: „Specifičnost lidské existence se odehrává v uspo-

20 Montesquieu, Charles: *Voyages*, s. 417.

21 Cassirer Ernst: cit. dílo, s. 222.

22 Althusser, Louis: cit. dílo, s. 43.

23 Aron, Raymond: cit. dílo, s. 45–46.

24 Cambier, Alain: *Montesquieu et la liberté (Essai sur „De esprit des lois“)*. Paris, Herman éd. 2010, s. 77.

25 Tamtéž, s. 95–96.

řádání trojitosti zákonů, z nichž plyne: fyzikální zákony, ‘původní’ normativní zákony a pozitivní zákony.”²⁶

Vztah k Newtonovi trochu zpochybňuje Francine Markovitsová. Tvrdí, že se můžeme ptát, zda se model experimentální filozofie v Duchu zákonů nevztahuje spíše k Buffonovi než k Newtonovi. Montesquieuu tedy podle ní napsal přírodní historii institucí.²⁷ Montesquieuovo odvolávání se na přírodní historii Markovitsová označuje za experimentální metodu. Montesquieuu hledá v historii zkušenost, pokusy. V typologii přebírá starou Platónovu a Aristotelovu typologii, tj. protiklad normálního stavu a jeho degradace. Ale u Montesquieua se nekazí lidé, nýbrž principy.²⁸ Zejména v částech věnovaných náboženství prý používá svou experimentální metodu, kde se případové analýzy organizují podle dichotomií vztahů rozpornosti, paradigmaticky.²⁹

O experimentální metodě u Montesquieua píše také Bernard Binoche, podle jehož názoru používá Montesquieu místo experimentu srovnání pozitivních zákonů a umožňuje tak prý identifikaci téměř všech nutných zákonů, kterým podléhají právní dějiny národů. Tím se liší od srovnávání pro poučení (*historia magistra vitae*) např. u Machiavelliho, kde se hledají podobné situace a poučení z nich.³⁰

Zatímco komentátoři, které jsem uváděla až dosud, uvažovali o Montesquieuovi spíše jako o objektivním vědci, tvrdí Bernard Manin, že Montesquieu v Duchu zákonů nepopisuje, nýbrž soudí a vybírá. Je to prý vidět hlavně na knize XXIX, kde doporučuje umírněnost při tvoření zákonů. Duch zákonů je podle Manina projektem filozofické výchovy zákonodárců a vládců.³¹

Zdá se, že obojí přístup můžeme u Montesquieua skutečně nalézt. Montesquieuu se sice o experimentální metodě nezmiňuje, nicméně zdá se, že mu jde především o objektivní pokus a hojně příklady z minulých dějin a situací mohou skutečně sloužit ke srovnávání. Na druhé straně cílem Montesquieua díla nebylo jen objektivní porozumění společnosti a vztahu mezi přírodními, objektivními společenskými a právními zákony, ale také praktický návod pro zákonodárce, který mu měl umožnit formulovat pro daný národ takové zákony, které by vyrovnávaly negativní působení přírodního prostředí a využívaly vlivů

26 Tamtéž, s. 98.

27 Markovits, Francine: Montesquieu: *L'esprit d'un peuple, une histoire expérimentale*, in *Lectures*, s. 97–98.

28 Tamtéž, s. 95.

29 Tamtéž, s. 81.

30 Binoche, Bernard: Montesquieu et la crise de la rationalité historique in *Lectures*, s. 59.

31 Manin, Bernard: Montesquieu et la politique moderne, in *Lectures*, s. 173.

pozitivních. V tomto smyslu se v Montesquieuově práci samozřejmě muselo vyskytnout i hodnocení.

Sám Montesquieu už v Perských listech uvádí – Rizáovými ústy –, že se lidé mají obrátit na rozum a že mají hledat pravé příčiny, tj. ty, které jsou přirozené a vysvětlitelné rozumem.³² V Duchu zákonů pak zdůrazňuje: „Příčiny jsem nevytvořil z vlastních předsudků, ale z přirozené povahy věcí samých.“³³ Už tady ovšem narážíme na problém vztahu mezi povahou vlády a jejím principem. Povaha vlády je to, co ji činí takovou jaká je; předběžně ji lze označit jako strukturu vlády. Princip je to, co vládu nutí jednat, tj. vášně.³⁴ Principy jsou pro každý způsob vlády jedinečné, tj. pro demokracii je to ctnost, pro aristokracii umírněnost, pro monarchii čest a pro despotii strach.³⁵ Montesquieu sám uvádí, že mu jde o principy, tj. ne o to, co je, ale o to, co má být.³⁶ Snad se dá říci, že se v tomto případě Montesquieu pokouší vytvářet jakési ideální typy, s nimiž může jednotlivé vlády srovnávat a hledat tak nejvhodnější uspořádání pro tu vládní formu, které dával v dané době a na místě, kde žil, přednost, tj. pro monarchii. V tomto smyslu snad můžeme opravdu ustoupit Maninovu názoru, že v jeho práci nalézáme i pokus o jakési poučení pro zákonodárce.

Z metodologického hlediska je důležitá i Montesquieuova poměrně velká rozlišovací schopnost, která mu umožňuje vyhnout se anachronismu. To se ukazuje např. v jeho kritice přívržence školy „germanistů“, abbé Dubose. Montesquieu zde upozorňuje na to, že Germáni používali latinské termíny pro skutečnosti, které byly u nich jiné než za římského panství. To si musí podle Montesquieua dnešní historik uvědomovat a nedomnívat se, že Germáni převzali od Římanů s jejich pojmy i odpovídající způsoby správy.

I. Montesquieuovo pojetí společnosti

Podívejme se nyní na Montesquieuovo pojetí společnosti obecně. Vyjdeme z otázky vztahu hmotné přírody a lidí, přejdeme k vztahu fyzické přírody k zákonům, rozebereme přirozené zákony, od ducha národa přejdeme k zákonům pozitivním, vlivu mravů a konečně k úloze náboženství.

32 Charles-Louis Secondat baron de la Brède et de Montesquieu: Perské listy. Praha Odeon 1989, s. 145.

33 Montesquieu, Charles: Duch zákonov. Bratislava Tatran 1989, s. 111.

34 Tamtéž, s. 124

35 Tamtéž, s. 124–128.

36 Tamtéž, s. 129.

Podle Cambiera je u Montesquieua živá lidská bytost zakořeněna v neoduševnělé hmotě, ale liší se od ní a vidí v ní pramenit vlastnosti, které nepatří nižším bytostem. Svědky těchto emergentních kvalit – a ne prostých důsledků – jsou podle Cambiera mravy: „Montesquieu není redukcionista. Spíš trvá na plastičnosti lidské bytosti, která sídlí nejprve v její sensibilitě.”³⁷

S tímto výrokem v zásadě souhlasím, ale nemohu si nepovšimnout skutečnosti, že Montesquieu byl stejně jako jeho současníci ovlivněn vzorem přírodních věd, zejména fyziky. Koneckonců, v mladších letech ve svých příspěvcích pro akademii v Bordeaux se zabýval právě výzkumy v rámci této vědy. Nelze se tedy divit, že se v jeho díle setkáváme s metaforami a přirovnáními, v nichž Montesquieu vychází z této své zkušenosti. Např. v souvislosti se vztahem uspořádání státu a podnebí se najednou objeví poznámka: „Nemluvím o zvláštních případech; v mechanice se setkáváme se silou tření, která mění nebo omezuje teoretické závěry: i politika je má.”³⁸

U Montesquieua hrají velkou roli příčiny a zákony. U obou se můžeme setkat s jejich dělením na obecnější (vzdálenější) a přímé, méně obecné. U zákonů je pak nutno rozlišovat mezi objektivními zákony, které jsou „přirozené“, a zákony pozitivními, které vytvořili lidé sami. V mnohém se příčiny a zákony proplétají, což vede k tomu, že ve společnosti nelze předvídat, ba dokonce ani vysvětlovat už proběhnuvší události s jistotou. Svým způsobem o tom píše i A. Vantuch když identifikuje cíl Ducha zákonů: „Základem celého díla bylo vlastně ukázat, že činy, a tedy i myšlenky lidí a národů neřídí náhoda, ale hmotné *okolnosti*, ve kterých žijí.”³⁹ Montesquieu podle Vantucha nepřipouští ani prozřetelnost, o níž byla okrajová zmínka v Úvahách o příčinách velikosti a úpadku Římanů.⁴⁰ Jde o fyzikální příčiny, ale také o příčiny morální a dále o volní a rozumové schopnosti člověka a společnosti, které mohou fyzikální příčiny oslabit, případně zvrátit. Montesquieu podle Vantucha uznává mnohost a měnlivost příčin, a proto výsledky jejich působení nelze předvídat s jistotou.

Montesquieu se problematikou zákona zabývá hned na počátku své knihy o duchu zákonů. Vychází z deistického pojetí zákona, podle něhož bůh stvořil zákony tohoto světa a zachovává je.⁴¹ Zákony definuje následovně: „Zákony jsou v tom nejširším smyslu nevyhnutelné

37 Cambier, Alain: cit. dílo, s. 139

38 Montesquieu, Charles: Duch zákonov, s. 282.

39 Vantuch, Anton: cit. dílo, s. 191.

40 Úvahy o příčinách velikosti úpadku Římanů, in: Montesquieu, Charles: Duch zákonov. Bratislava, Tatran 1989.

41 Montesquieu, Charles: Duch zákonov, s. 113.

vztahy, které vyplývají z povahy věcí.⁴² V tomto smyslu má podle Montesquieua zákony všechno včetně lidí a – překvapivě – boha. Zákony jsou stálé a existuje mezi nimi vzájemná závislost. Každý zvláštní zákon se váže na jiný nebo závisí na jiném všeobecnějším.⁴³

Ve vztahu k rozumným bytostem je situace ještě o něco složitější. Podléhají zákonům, které si vytvořily. To je jasné. Podléhají také zákonům, které si nevytvořily. To by bylo jasné, kdyby se jednalo pouze o přírodní zákony nebo o objektivní zákony, které se uplatňují v každém společenství lidí. U Montesquieua se však mezi tyto zákony dostává i morální pravidlo – zákony spravedlnosti, které jsou podle jeho názoru všude stejné.⁴⁴ Je to tím pozoruhodnější, že mezi zákony utvořené lidmi Montesquieu klade náboženské, politické, občanské a morální zákony.⁴⁵ Spravedlnost se tedy těmto vytvořeným zákonům vymyká a patří k zákonům týkajícím se lidské přirozenosti, které musíme zařadit k zákonům objektivním.

Zvláštností rozumných bytostí je také to, že pro tyto bytosti neplatí zákony bezvýjimečně a že je rozumné bytosti mohou porušovat. Je to dáno skutečností, že mohou podléhat omylu a navíc se řídí vůlí. Montesquieu konstatuje, že na rozdíl od rozumných bytostí se zvířata a hlavně rostliny přirozenými zákony řídí lépe.⁴⁶

Montesquieu bývá označován jako zakladatel geografického determinismu. Utváření krajiny, úrodnost či neúrodnost půdy a především stav klimatu patří podle něho skutečně mezi faktory, které podstatným způsobem spoluurčují chování lidí a organizaci společnosti. Montesquieu to vysvětluje celkem jednoduchou posloupností: Lidé mají v různých podnebíh různé potřeby, proto se u nich objevují různé životní způsoby a ty vedou k různým zákonům.⁴⁷ Montesquieu o vlivu podnebí na utváření rodiny píše: „Lidské důvody se vždy podřizují té nejvyšší příčině, která si dělá, co chce a používá prostředky, jaké potřebuje.“⁴⁸ Velmi důležité je tedy pro Montesquieua klima: „Zdá se mi, že čím více se přibližujeme k severu, tím jsou lidé tvrdší při snášení nesnáží; čím více se přibližujeme k teplým krajům na jihu, tím více je tělo ochablé a i duch se blíží ochablosti.“⁴⁹ V Duchu zákonů z toho vyvozuje i rozdíl mezi Asií a Evropou: Asie se podle jeho názoru

42 Tamtéž, s. 113.

43 Tamtéž, s. 111.

44 Tamtéž, s. 113.

45 Tamtéž, s. 114.

46 Tamtéž, s. 114.

47 Tamtéž, s. 253.

48 Tamtéž, s. 270.

49 Montesquieu, Charles: *Voyages*, s. 220. Montesquieu to ovšem ukazuje na tom, jak lidé snášejí půst: Italové lépe než Francouzi.

dělí na velmi studenou a téměř neobyvatelnou severní část a velmi horkou část na jihu. Mírné pásmo tam není. Naproti tomu Evropa leží ve velmi rozsáhlém mírném pásmu. Proto jsou mezi jednotlivými evropskými zeměmi jen pozvolné přechody, takže zatímco v Asii sousedí přímo mezi sebou silné a lenivé národy, v Evropě takové rozdíly nejsou. Proto se v Asii rozvíjejí despotie, a Evropa je svobodná a silná.⁵⁰ Na rozdíl mezi evropskými a asijskými státy nemělo vliv jen podnebí, ale také utváření terénu: V Asii totiž existují přirozené podmínky pro vytváření velkých říší, kdežto v Evropě, kde příroda vytvořila častá pohoří a velké řeky, vzniklo více států s průměrnou rozlohou, v nichž se dá správa na základě zákonů sloučit se zachováním státu.⁵¹

Dalším faktorem, který na utváření státu a jeho zřízení působí, je stupeň úrodnosti půdy. V úrodných zemích se setkáváme podle Montesquieua s vládou jednoho, v neúrodných s vládou více lidí. Je tomu tak prý proto, že venkované v úrodných krajích příliš nelpí na své nezávislosti. Ale je tu ještě jedna okolnost: Úrodné kraje jsou obvykle roviny a v těch se nelze dobře postavit na odpor. Proto se v hornatých územích lépe brání svoboda, což je ostatně to jediné, co tam lidé mají.⁵² Úrodnost či neúrodnost půdy také ovlivňuje charakter obyvatel: lidé jsou skromní v neúrodných zemích, rozmazlení v úrodných. Ale úrodnost půdy může být zrádná. Lidé totiž úrodnou půdu často vyhledávají, a proto mohou být úrodné kraje často cílem nájezdů, což posléze vede k vyliďnění tohoto území. Vzniká tedy paradox, že nehostinné země na severu jsou obydlené právě proto, že je tam život obtížný.⁵³ S malým posunem to platí i pro státy usazené na ostrovech. Jejich lid bývá obvykle aktivnější a svobodnější než lidé na pevnině. Plyne to ze skutečnosti, že ostrovy jsou relativně malé, chráněné mořem před útokem zvenčí. Ale moře, které je ochraňuje, jim také brání v tom, aby útočily na své okolí. Odkázány na sebe lépe dodržují zákony.⁵⁴

Toho si je vědom i Jean-Patrice Courtois, který upozorňuje na to, že je nutné rozlišit mezi přírodou a klimatem. Národní charakter podle něj plyne ze dvou fyzických linií: klimatu a terénu. Tam, kde má převahu terén, se objevuje zvýšená sensibilita, která vede k otrockému chování lidí.⁵⁵ Přechází pak ke vzájemnému působení mezi klimatem a politickou organizací: „Klima dalo vznik mravům a způsobům, ale

50 Montesquieu, Charles: *Duch zákonů*, s. 279.

51 Tamtéž, s. 281.

52 Tamtéž, s. 283.

53 Tamtéž, s. 284.

54 Tamtéž, s. 284–285.

55 Courtois, Jean-Patrice: *Le physique et le moral dans la théorie du climat chez Montesquieu*, in: *Lectures*, s. 116–117.

zákony musí mít vztah k mravům a způsobům aby zachovaly rovnováhu systému. Integrace politického do klimatického a obráceně, až se reciproční následky stanou neviditelnými.⁵⁶ Courtois zdůrazňuje, že Montesquieu píše o dlouhodobém působení klimatu. Proto se jeho důsledky rozpouští.

Tím se dostáváme k úloze zákonodárce. Montesquieu není fatalista. Právě pozitivní zákony jsou prostředkem, kterým lze vyrovnávat působení klimatu a ostatních přírodních jevů. Na to upozorňuje i R. Aron.⁵⁷ Touto otázkou se ostatně Montesquieu začal zabývat ještě před tím než začal psát své základní dílo. V poznámkách z cest se například pokouší odpovědět na otázku, proč lidé z nehostinné severní Evropy neemigrovali ve větší míře na jih, a vysvětluje to jejich hospodářskou činností: kultivovali půdu, objevili nerostné suroviny a vyhloubili doly, takže se ukázalo, že i na severu se dá žít.⁵⁸ Optimisticky píše: „Instituce, zvyk a mravy lehce zvítězí nad silou klimatu.“⁵⁹

Vrátíme-li se k příčinám obecně, uvidíme, že Montesquieu o nich uvažuje ještě z jiných hledisek. Velmi důležité je jeho upozornění na vzájemnou provázanost příčin a na zpětné působení mezi nimi.⁶⁰ V Úvahách o příčině velikosti a úpadku Římanů uvažuje o tom, nakoľik můžeme mezi příčinami rozlišit. Jako vůdčí příčiny jsou tady chápány vášně: „Jestliže lidmi zmítají v každém státě stejné vášně, pak i příčiny, které vedou k velkým historickým změnám, jsou vždy stejné a mění se jen situace.“⁶¹ Odtud povede cesta k určení principu každé vlády v Duchu zákonů. V Úvahách Montesquieu uvažuje o pluralitě příčin i o jejich vzájemné hierarchii: „Existují všeobecné příčiny, buď morální, nebo hmotné, které v monarchii působí, pozvedají ji, udržují nebo vrhají do zkázy; všechny náhodné jevy jsou těmto příčinám podřízené; a jestliže přivedla náhodou jedna bitka, tj. zvláštní příčina, stát k úpadku, existovala tu všeobecná příčina, která zavinila, že stát musel jedinou prohranou bitkou zahynout: jedním slovem, všeobecný vývoj má vliv na průběh všech zvláštních událostí.“⁶² Stejně tak v Duchu zákonů poukazuje na dlouhodobost působení. Konstatuje, že většina důsledků plyne z příčin tak vzdálených, že jsou nepozorovatelné, a proto jsou všechny velké události

56 Tamtéž, s. 118.

57 Aron, Raymond: cit. dílo, s. 48

58 Montesquieu, Charles: Voyages, s. 411.

59 Tamtéž, s. 450.

60 Montesquieu např. píše: „Při zrodu nových společností tvoří hlavy států základní státní instituce a pak jsou to instituce, které formují hlavy států.“ Úvahy o příčinách velikosti a úpadku Římanů, in: Duch zákonů, s. 19.

61 Tamtéž, s. 20.

62 Tamtéž, s. 72.